

ГЕОРГИ ДИМОВ

ЗА НАУЧНОТО И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ИВАН Д. ШИШМАНОВ

В продължение близо на половин столетие Иван Д. Шишманов работи с рядка енергия и преданост за развитието на българската наука и култура, прави значителни приноси в изучаването на българското минало, открива и популяризира завоеванията на българския творчески гений. Името му на вдъхновен културен деец, на проникновен учен-изследвач, на общественик-хуманист е известно не само у нас.

Научните интереси на проф. Иван Шишманов имат широк обхват. Те засягат и проблемите на българското възраждане, и въпросите на етнографията и фолклора, и литературната история, теория, критика — наша и световна, — и развитието на съвременната художествена литература. Във всички тези области той е оставил множество трудове, които и днес никой не може да отмине, ако иска да развива по-нататък засегнатите в тях въпроси. Трябва човек да разгърне обемистите студии за националното ни възраждане и фолклор, проучванията му върху отделни книжовници и писатели, оставените в ръкопис томове университетски лекции, стотиците статии по обществени и културни въпроси, за да почувствува широтата на един голям ум, ерудицията на едно всестранно дарование, отзивчивостта на едно хуманно сърце. Авторът на това значително научно и културно наследство носи много от чертите на голямата творческа личност, на човек с ренесансов поглед за смисъл и значение на науката и културата, на човек, служил с ума и сърцето си за тържеството на хуманизма и правдата.

Като гражданин и учен Иван Шишманов се оформя на границата на две епохи — Възраждането и първите десетилетия след Освобождението. В младежките си години той е имал възможност да почувствува — и в семейна среда, и в общество — патриотичния ентусиазъм, патоса и героиката на националните борби. Бил е свидетел на народното опиянение по време на Освободителната война, както и на общественно-политическите борби в следосвободенска България, когато буржоазията най-безскрупулно използва властта за себични цели. Началото на обществената му научна и културна дейност съвпада с времето, когато българската буржоазия е в надпревара за политическо и икономическо надмощие на Балканите, когато започва социално и културно разслоение у нас — заражда се работническа класа, а в областта на литературата наред с писателите критически реалисти се появява и пролетарска литература, изникват индивидуализмът и символизмът. По време на следването си на Запад той изпитва въздействието на различни идейно противоречиви школи и теории в областта на хуманитарните науки. В литератур-

ната наука тогава се кръстосват влиянията на френския социологизъм, на позитивизма, на немските идеалистични школи; материалистичната обществена и литературна мисъл добива все по-голяма популярност, печели все повече привърженици. От друга страна — още като студент, пък и по-късно, той попада под въздействието на световната прогресивна мисъл, сближава се с някои среди от руската емиграция в Женева, особено с Михаил Драгоманов, в чиято библиотека чете произведенията на руските революционни демократи, установява лични връзки с Плеханов, чете някои марксистически трудове, слуша беседите на Жан Жорес върху социалистическото движение и синдикалния въпрос, не остава чужд на демократичните кръгове, в които са се обсъждали социалните проблеми на времето. По-късно се сближава с Максим Горки и Ромен Ролан, с редица видни представители на световната научна и културна мисъл.

Цялата тази сложна, идейно противоречива среда, в която Шишманов живее и работи, различните влияния, които изпитва, определят в основни линии разбиранията му за обществено устройство, теоретико-философските му и естетически възгледи, цялата му научна методология.

По необходимост тук ще се спрем само на някои въпроси, с оглед да бъде привлечено вниманието на читателите към богатото наследство на големия български учен, тридесетгодишнината от смъртта на който нашата общественост се готви да чествува на 22 юни тази година. (Опит да се очертае образът на видния български учен като литературен историк и критик е направен в монографията — Иван Д. Шишманов, литературен историк и критик, София, изд. БАН, 1956).

Днес за нас особен интерес представляват методологическите позиции на Шишманов — как той е гледал на общественото и литературно развитие, как е обяснявал литературните явления, как е схващал задачите на литературата и на литературната наука. Обилен материал за отговор на тези въпроси ни дават не толкова неговите печатани трудове, колкото университетските му лекции върху историята на западноевропейските литератури, богатата му кореспонденция с хората на научната и художествената мисъл, множеството други материали, съхранявани в огромния архив на големия учен.

Като титуляр на катедрата по сравнителна литературна история Шишманов е познавал наследството на най-изтъкнатите представители на световната теоретико-философска и литературно-критическа мисъл — от класическата поетика на Платон и Аристотел до съвременните нему литературни теории. В старанието си да бъде обективен той изучава всичко — като не пропуска и постиженията на материалистическата наука: чете някои от трудовете на Маркс, изучава различните застъпници на материализма в литературната наука. При срещите си с Плеханов разпитва за схващанията му върху литературата и пише в бележките си, че споделя възгледите на изтъкнатия марксист.

Шишманов не само изучава, но и прави достойние на студентите си принципите на материалистическата естетика, запознава ги с трудовете на нейните по-видни представители.

Ръководно начало в Шишмановата дейност като литературен историк и критик е да търси връзката между литературата и историческата действителност. Той е дълбоко убеден, че „историята на литературата е в най-тясна връзка с историята на обществените движения, които в основата си се определят от дълбоките промени в стопанствените отношения“.

Поради това, той изисква от литературния историк „да бъде добър социолог, който търси закономерностите на всички прояви в обществен живот, а също така и отличен индивидуален и социален психолог, а не само естетик и филолог“. Корените на всяка литературна проява Шишманов търси в различните страни на обществения живот, както и в психологията на личността-творец. Застанал на такива методологически позиции, той не приема изцяло нито една от съществуващите теории в литературната наука, отхвърля субективизма в естетиката, както и формалистично-психологическите теории, вижда порочните страни на вулгарния материализъм, критикува всички онези, които опростяват сложните процеси на литературното творчество, искайки да го обясняват само с няколко фактори, като например Тен и др.

Домогнал се до разбирането, че общественото развитие се обуславя не от някакви „отвлечени идеи“, а от икономическите отношения между хората, той стига и до схващането, че литературата се променя както откъм съдържание, така и откъм форма, успоредно с промяната на общественоекономическата действителност. Ето например какво говори Шишманов пред студентите, когато характеризира френската литература през XVII век: „Аз ви показах най-напред, в няколко лекции, оная икономическа структура на френското общество, оная реална база, върху която се издига юридическата, политическата, литературната надстройка на века, и на която отговарят напълно определени форми на общественото съзнание“. И в подкрепа на мисълта си той привежда изказванията на Маркс за обусловеността на общественото съзнание, на надстройката от икономическата структура на обществото, че общественото битие определя съзнанието на човека и т. н. (Вж. Лекциите върху история на френската литература през XVII в., стр. 57). Нееднократно Шишманов подчертава решаващата роля на „икономическия базис“ в литературното развитие. „Щом икономическият базис се измени, виждаме, че и надстройките вземат друг характер. Първите победи на демокрацията в икономиката се отразяват веднага върху политическите отношения, върху философските, моралните, научните и литературни понятия и вкусове“. Не може да има съмнение, че за да дойде нашият учен до такива съждения, той е познавал марксистическата литература по тези въпроси, за което свидетелствуват и множество документи от архива му. Друг е въпросът, че не е могъл да разбере в дълбочина обуславянето на надстройката от базиса.

Могат да бъдат приведени редица свидетелства, които говорят, че Шишманов споделя някои от принципите на материалистическата литературна наука, въпреки че не ги разбира във всичката им пълнота и широта. Особено ярко се чувства влиянието на Плехановите литературно-теоретически възгледи. И ако критерий за методологическите позиции на даден изследвач е дали той разглежда литературата като своеобразно отражение на историческата действителност или като субективна изява на авторовото съзнание, то безспорно е, че Шишманов в много отношения застава на правилни позиции, при все че не винаги е последователен на верните си прозрения.

Обществената действителност, определяща и характера на литературата, Шишманов се стреми да разглежда в нейното развитие. Борбата между отделните литературни школи, според него, е борба между съответните обществени класи. Затова литературният историк трябва да разбира характера и ролята на всяка една класа в отделните периоди

от нейното развитие. Особено са интересни съжденията на българския учен за ролята на буржоазията през различните периоди. След като говори за демократичния характер на френската буржоазия през XVIII век, създава дълбоко правдиви, реалистични произведения, произведения, оказали огромна помощ на борбата против феодалната и клерикална аристокрация, Шишманов продължава: „Като казвам това, считам за нужно да забележа, че тая демокрация на XVIII век още не беше се диференцирала в отделни класи — буржоазия и пролетариат, с отделни интереси и тенденции. Тая демокрация върви сплотена против общия враг. Бастилията падна под ударите на обединената френска буржоазия, която изразяваше тогава аспирациите на всички потиснати класи, на всички унижени, без разлика на граждани и трудеци се маси. Това беше героичния период на европейската буржоазия, когато тя вървеше начело на социалната революция — млада, енергична, непоковарена — носеща високо знамето на свободата, братството и равенството. Името „буржоа“ нямаше още в XVIII век горчивия привкус, който има днес... Ето защо, когато ви говоря за буржоазията на XVIII век — недейте я смесва веднага по асоциация на идеите със съвременната буржоазия, която отдавна е забравила свето бляскаво минало и своята някогашна велика социална роля. Между двете буржоазии има твърде малко общо вече. Всичко, каквото имаше революционно в нейните първи смели и горди атаки на стария режим, се е изпарило значително или е преминало в диференцирания се от нея IV клас. Буржоазията, тържествуващата, ситата буржоазия на XX век е забравила вече принципите, за които тя се бори в XVIII век. Влязла победоносно в една крепост, която извоюва с помощта на пролетариата, тя се мисли днес едничка господарка в нея и от нищо не се бои повече отколкото от революционните движения и методи, които издигнаха самата нея като политико-обществен клас над аристокрацията. Ние ще имаме възможност да проследим това развитие на буржоазията в литературата. Моята цел за сега е само да ви предупредя, че употребявайки термина буржоазия от XVIII век, аз разбирам един обществен клас, който обгръщаше тогава общо цялата демокрация — включително селската и работническата.“ (Вж. Лекциите по история на английската литература през XVIII век, стр. 96). Очевидно Шишманов се домогва до материалистически възгледи за развитието на обществото, превъзможва понякога схващанията на социолозите на позитивистите и просветителите. Той идва стихийно до извода, че в класовите общества управляващата класа гледа на литературата като на „инструментум регни“ — оттам и меценатството от страна на владетели и крале, на аристократи и капиталисти. За съжаление Шишманов не остава последователен на тези си правилни прозрения. Особено, когато говори за националната ни литература, той като че ли забравя социалната структура на българското общество, не споменава дори за политическата основа на отделните литературни течения, не характеризира идейния облик на различните литературни списания. Борбата например на индивидуалистите срещу писателите реалисти у нас той възприема като борба между „млади и стари“, задоволявайки се само да изтъкне, че преуспяват онези литературни школи, които отразяват вярно живота.

Българският учен се обявява против онези, които искат механически да прилагат класовия детерминизъм в изкуството. Нееднократно предупреждава, „че въпросът за влиянието на социалните класи върху писателя е много по-сложен, отколкото се мисли и предполага тънки ана-

лизи за всеки случай отделно“. Историята на литературата изобилствува с примери, когато писатели, произхождащи от една и съща класа, изразяват в творчеството си различни социални тенденции.

Като говори за общественно-историческата обусловеност на литературата, Шишманов подчертава, че „за да разберем историята на научната мисъл или историята на изкуството в дадена среда, не е достатъчно да знаем политическата икономия на един народ, а трябва да умеем от нея да преминем към обществената психология, без внимателното изучаване на която не е възможно материалистическо обяснение на историята на идеологията“. Невъзможността литературните явления да бъдат обяснени с принципите на вулгарния материализъм — който Шишманов често смесва с историческия материализъм — го кара да отдава особено значение на психологията на твореца. Очевидно лекциите, слушани при Вунд, теориите на Сен Бюв, Хенекен, Хетнер са дали тук своето отражение.

Шишманов смята, че социологията и психологията са двата най-яки стълба на литературната история, че без обстойни социологични проучвания и психологични наблюдения не могат да се разберат литературните явления, да се вникне в същността на литературния процес. Оттук той нарича своя метод психосоциологичен, дълбоко убеден, че този негов метод дава сравнително най-голяма възможност да се вникне в сложния и многообразен историко-литературен процес. Застанал на такива еkleктични теоретични позиции, Шишманов не успява да остане последователен на монистичните моменти във възгледите си, в практиката си като литературен историк. Важното в случая е обаче, че българският учен вижда несъстоятелността на вулгарния материализъм, подчертава, че единствено с икономиката „не може да се обяснят толкова сложните процеси на литературното творчество и промените на литературните епохи и вкусове“; припомня думите на Маркс, че „всяка идея, която движи и характеризира една епоха, трябва да се сведе в края на краищата към нейните икономически отношения“ — мисъл, забравяна често, според Шишманов, от някои материалисти като Фриче и Кялтуяла, стигали до абсурди. (Вж. Ив. Д. Шишманов — Психосоциологичният метод в литературната история, сп. „Училищен преглед“, 1928, кн. 1, стр. 11). Начинът, по който дадена историческа действителност намира отражение в художественото произведение, зависи, според Шишманов, от „темперамента“, от „психологията“, от „характера“, особено от общия мироглед на писателя. Всеки автор има свои определени схващания за света и хората, за доброто и злото, за хубавото и грозното и „всички тези идеи се отразяват волно и неволно в неговите съчинения“. Затова и когато разглежда комедията на Бомарше „Фигаро“ нашият учен отбелязва: „За нас, които сме привикнали да оценяваме литературните явления не само от гледището на естетика и филолога, а и от това на психолога и социолога — винаги и безусловно в свръзка с живота и общественото развитие — за нас „Фигаро“, както всички литературни паметници, от какъвто род и да са — е произведение на един жив човек, чиито темперамент и характер, индивидуално развитие и класова принадлежност не може да не ни интересува. . .“ Очевидно Шишманов схваща колко важно е да се изучи, наред с епохата и творческата индивидуалност на автора, неговият начин на възприемане на външния свят, неговата психика, емоциите му и т. н. От психологията на творчеството ще трябва да се премине, подчертава Шишманов, към въпросите, свързани

с „психологията на обществените класи и подкласи“, с психологиите на отделните професии, за да може правилно да се разбере „как еволюира литературата, успоредно с еволюцията на разните обществени класи“. Но и сега Шишманов не остава последователен на схващанията си за важността на индивидуално-творческата страна на художественото творчество, не изследва специфичния характер на литературата, онова, което я отличава от другите форми на познание. При разглеждане на писателя той акцентува предимно на социологичната страна, малко се спира на специфичните естетически проблеми, на художествения метод на писателя, не анализира художествените средства, чрез които е пресъздадена дадена действителност. Въпреки теоретичните декларации, той не е можал да се освободи от влиянието на френските социолози и позитивисти, което му пречи да разбере как се осъществява определящата роля на базиса в литературата, както и да схване особеностите на художествения метод, неговата относителна самостоятелност. Отбелязвайки тези слабости и противоречия на Шишманов като литературен историк, необходимо е да се подчертае и обстоятелството, че по времето, когато работи нашият учен, социологизмът бе проникнал дълбоко в литературната наука, на него платиха данък и мнозина литературоведи марксисти. Социологизуването в литературната наука тогава се схваща като реакция срещу формалистично-идеалистичните теории, смята се за основна страна на материалистическата естетика.

Литературното произведение като отражение на живота, като форма на обществено съзнание и познание се намира в сложни взаимоотношения с цялостния характер на историческата действителност, както и с творческата индивидуалност на писателя-художник. Това предполага всестрани проучвания не само на историческия материал, но и познания за специфичните закономерности на литературния процес, усет за вникване в особеностите му. Ако литературният историк — пише Шишманов — „няма солидни познания върху цялостния характер на епохата“, той „рискува да остане прост библиограф и биограф, без най-малко познание за явленията в живота, предизвикали поетическо вдъхновение и дали на това вдъхновение смисъл и съдържание“. Макар да схваща стойността на обществено-историческия и биографски материал за правилното обяснение на литературния процес, Шишманов преодолява в известен смисъл ограничеността на позитивисткия детерминизъм, старее се да отчита значението на всички онези предпоставки, които въздействуват върху характера на литературата, върху идейния облик на творчеството на един или друг писател. „Аз поставям именно литературното развитие в отделните исторически моменти и епохи, преди всичко, в най-близката зависимост от обществената еволюция“ — подчертава българският учен. Дори и когато изучава биографията на даден писател, той признава, че търси „потова духа на една епоха, пулса на един обществен клас или на една нация, отколкото капризите на една — ако ще би и най-богатата индивидуална психика“. Ако съпоставим дори само тези мисли на Шишманов с психобиографските възгледи на един Боян Пенев, според който не историческата действителност определя съдържанието на художественото произведение, а вътрешния свят на писателя, че при народи с по-високо обществено и културно развитие „големият художник живее със свои идеали, чист от борбата на средата, от нейните вкусове и традиции“, че за да „разберем неговите художествени идеи, няма нужда да се обръщаме към външните обстоятелства — културни и исторически“, — ще се види колко

различни са концепциите на двамата литературни историци, колко напред е отишел Шишманов в сравнение с най-изтъкнатите буржоазни литературоведи от това време.

★

Стараяйки се да разглежда литературното развитие на широка историческа основа, да разкрива всичко онова, което е определяло характера на литературата от определена епоха, Шишманов вярно долавя и значението на литературната традиция, и смисъла на литературното влияние, и националните особености на всяка една литература, и отражението на класовата психика в художествените произведения, вярно предугажда идейния облик на бъдещата литература, ролята, която има тя да играе в общото прогресивно историческо развитие.

По такъв важен въпрос, какъвто е въпроса за литературното влияние, нашият учен почти изцяло споделя възгледите на Плеханов, подчертава, че влияние на една литература върху друга може да има при сходни обществени условия и исторически тенденции на развитие, че литературата на една страна е сходна с литературата на друга, право пропорционално със сходството им в обществените отношения, че такава прилика съвсем не съществува, когато сходството в обществените отношения е равно на нула. Литературното влияние съвсем не заличава националната специфика на художественото произведение — подчертава често Шишманов. Никакви външни влияния не могат да заличат и оригиналността на писателя, ако той е истински творец, „защото идеите, колкото и да са еднакви, вземат особена сила и тежест, колорит и темп, според средата, в която се развиват“. Влиянието той оприличава на квас, който „кара да шупне националното тесто“. Българският учен реагира срещу онези литературни историци, които ръководени от псевдонаучни и шовинистични подбуди, искат да отрекат процеса на литературното взаимодействие. И най-високите стени, заявява той, не могат да ограничат литературните въздействия; чрез тях се обменят художествените ценности, създават се братски отношения между народите. Наблягайки на въпроса за взаимодействието между отделните национални литератури, Шишманов признава пред студентите си, че преследва, освен научна и една етична цел — „да обърна вашето внимание на това, което много повече сближава и обединява народите, отколкото ги разделя“. Очевидно влиянието тук се схваща в широк аспект. То се изразява в общо идейно насочване на влияещия се писател, в усвояване на някои общи възгледи при възприемане явленията от историческата действителност или в придобиване на художествен опит от големите майстори на словото. Не просто заемане на сюжети, идеи, образи, а творческо усвояване на ценните постижения на предшестващите поколения в областта на изкуството. От такива именно позиции Шишманов разглежда и влиянието на руската литература върху нашите писатели от епохата на Възраждането.

Трудът „Наченки на руско влияние в българската книжнина“, писан по случай юбилея на Пушкин през 1899 година, представлява първият сериозен опит у нас да се постави на широка историческа основа въпросът доколко и в каква насока българските книжовници са черпили опит и знания от руската литература, от кои руски писатели нашите възрожденски поети са се учили, как са възприемали прогресивната руска мисъл от 60-те години и т. н. И тук нашият учен изказва интересни съждения за взаимодействието на отделните национални литератури — за

науката е особено важно да установи какво една култура дължи на друга, която е предшествувала, какво е плод на домашна почва и какво на външно влияние, защото „културата е продукт на най-разнообразни фактори и колкото един народ, едно племе и да страни от чужди влияния, никога тя не може да се опази в своята първобитна чистота, ако въобще съществува или е съществувала такава чистота“. Ясно е, че влиянието се схваща не като механично пренасяне на чуждото, а като творческо школуване — обусловено от редица общественно-исторически и културно-психологически предпоставки и условия. Стойността на руското влияние, според Шишманов, се определя преди всичко от реализма, от прогресивно-демократичните идеи на великите руски писатели. Благодарение именно на руското влияние, българската поезия от средата на миналия век завоюва бързи успехи: „Забелязва се коренна промяна както в идеите, така и във формата, както в чувствата, които поетът изразява, така и в начина на тяхното предаване“. Използувайки идейно-художествения опит на руската поезия „Славейков и Чинтулов едновременно се явяват като реформатори на българската поезия и рано ѝ удрят тоя печат, който тя носи и днес“. Следващата генерация продължава още по-тясно да се сдружава с руската муза, което се потвърждава с творчеството на Каравелов и Ботев.

В студията си „Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди Освобождението“ (1914) Шишманов отново подчертава, че мощното влияние на украинския класик се обяснява със сходството в общественно-историческата обстановка, с еднакво тежкото социално положение на двата народа, с еднакво страстния патриотизъм и демократизъм на украинския поет и на българските възрожденци. А известно е, че в същото време Боян Пенев обвинява „че предишните и днешните наши писатели, като изучават руската литература, проявяват интерес предимно към нейния реализъм. Като че ли те нямат никакво съзнание за нейната истинска, нравствено-религиозна същност“. (Вж. Б. Пенев, Основни черти на днешната ни литература, сп. „Златорог“, 1921, кн. 4—5, стр. 228).

Разкривайки взаимовръзките, които съществуват между литературите на отделните народи, Шишманов разбира и взаимообусловеността между произведенията на различните епохи. Колкото и да се различават литературите на две исторически епохи, колкото и качествено нова действителност да отразяват писателите от различните поколения, съществува широка приемственост, която осигурява непрекъснат възход на идейно-художествената мисъл. „Печално е — пише нашият учен — ако литературният историк не е дошел до съзнание, че литературните явления са свързани тъй тясно едни с други, щото настоящето е необяснимо без миналото“. Успоредно обаче с процеса на приемствеността „действуват и такива сили, които подготвят постепенното разрушение на старите форми и тяхната замяна с нови“. Писателите, които се учат от някои страни на наследството — национално и чуждо — създават произведения, с не по-малка познавателна, идейно-художествена стойност. Дори и сходни мотиви, когато попаднат в ръцете на истински художник, се изпълват с ново съдържание — характерно за новата епоха, пречупено през непонимането и вторимата творческа индивидуалност на писателя, отразено с оглед да служи на задачите на новата историческа обстановка. Говорейки за оригиналността на даден писател, Шишманов изтъква, че тя не се състои само в третирания материал, а в начина на разглеждане и осветление. Има

вечни идеи, които изпълват най-добрите произведения на всички епохи. Всякога обаче, когато тези общи, но вечно жизнени мотиви са попадали в ръцете на истински художник, изпълвани са с ново съдържание, добивали са ново идейно осветление, изразявани са с нови литературни жанрове, с нови поетически средства. Тук сходството е само външно, а идейно-художественото съдържание е качествено ново.

С такова съзнание за стойност и значение на идейно-художествените завоевания от миналото, българският учен настоява и писатели и читатели да изучават наследството, като между другите аргументи привежда и мнението на Маркс, Калинин, Луначарски, които смятали за нелепост и глупост да се отхвърля изкуството на предходните епохи. (Вж. Лекциите върху литературната история на Възраждането в Италия, стр. 114).

Широката ерудиция на Шишманов му позволява да види несъстоятелността на всички ония, които не разглеждат художествената литература на широка историческа основа. Макар понякога и да се увлича в прилагането на сравнително-историческия метод, той е чужд на компаративизма — безпомощен да обясни научно литературната приемственост, националната специфика на литература, ролята на изкуството в общото развитие на нацията, същността на литературното творчество. Сравнително-историческите изследвания на Шишманов, усилията му да разкрие всичко онова, което в една или друга степен се е отразило върху идейно-художествения характер на литературната творба, да разбере както творческата индивидуалност на писателя, така и онези страни и моменти, дошли било от домашната традиция, било от външни влияния, било в резултат на особени народностни черти, дават възможност на литературния историк да разграничи специфичните национални особености във всяка една литература. Дори и тогава, когато литературата на две страни се развива при еднакви или аналогични обществено-икономически условия, всяка една носи свой национален колорит. Школуван етнограф и демопсихолог, Шишманов долавя специфичното във всяка една нация, онези типични черти в култура, бит, традиции, психика, които неминуемо намират отражение в произведенията на изкуството. И тук нацията не се взема като нещо хомогенно. Националният характер е историческа и социална категория и Шишманов добре забелязва, че съществуват различия в характера между класите на една и съща нация, съзира по-голяма близост в духовните и материални интереси, в психиката между еднаквите класи на различните нации, отколкото между различните класи на една и съща нация.

За разлика от естетите-формалисти, българският учен гледа на литературата не като на средство за развлечение и забава, а като на мощен социален, възпитателен фактор. Независимо от голямата доза на „просветителство“ във възгледите му за значението на литературата, той е безусловно прав, когато подчертава голямата обществено-действена роля на художествените произведения. „Тя е — говори Шишманов за френската литература на XVIII век — онай велика мощ, която помогна най-вече да рухне старият обществен строй, тя е, която косвено съдействува да се разруши Бастилията, тя е, която чрез устата на един Волтер обяви война на смърт или живот на предразсъдъка и религиозния фанатизъм, тя е, която показва дълбоките язви на народното тяло, която, чрез знаменитата енциклопедия, отвори очите на един народ, държан от векове в летаргичен сън, . . . с една дума, тя е, която подготви почвата за всички политико-социални реформи в живота на европейските народи, които ще

вършат, но нека се надеем, с тържеството на истинската свобода, равенство и братство“. И веднага добавя — че тази велика роля литературата е изпълнила на основата на социално-икономическите промени, на основата на новите материални условия, без наличието на които не може да се мисли за някакъв обществен преврат. (Вж. Лекциите върху история на английската литература през XVIII век, стр. 21).

Докато представителите на идеалистичната естетика ценят художественото произведение доколкото то изразява личния психичен свят на поета, доколкото то е хармонично и тласка читателя към вътрешно самоизлъбвяване, Шишманов държи главно на социално-действената страна на литературата, доколкото тя „отразява не само състоянието на известно общество, а изразява копнежите и бляновете на едно общество, което първа се ражда“. Литературата само тогава може да изпълни своята социална мисия, когато отразява правдиво действителността в процеса на нейното закономерно развитие, в процеса на нейното постоянно обновление, разобличавайки реакционните сили, които пречат на прогресивното развитие на един народ или на цялото човечество. Разбира се, Шишманов не изтъква всички тези необходими условия, те се чувствуват обаче от духа на общото негово изложение.

★

Особено значение има критическата дейност на Шишманов. И тук той следва основните положения на своя психосоциологичен метод, обективист е по отношение на отделните литературно-критичеки школи, смята, че критикът трябва да обяснява, а не да съди, защото всичко е плод на определени обществени условия, няма вечни и неизменни естетически принципи. Наред с правилните си догадки за несъстоятелността на догматичната критика, подобно на Плеханов, той отрича всяка нормативна, оценъчна критика. А несъмнено е, че литературната критика само тогава ще изпълни своето предназначение, когато се стреми да определи основната идея на произведението, доколкото тази идея е вярна с действителността, да подхвърли на всестранен анализ поетичната творба, с оглед на конкретно-историческите изисквания на живота. Тя трябва не само да обяснява, а и да помага на читателя да разграничи правдата от лъжата, да го насочва към истински пълноценното изкуство, да насочва писателите към обществено значима тематика, към оригинално-творческо преизсъздаване както на обективно-реалната действителност, така и на индивидуалните преживявания, чувства, емоции и т. н. Според Шишманов литературната критика има главно две задачи: „1. да открива таланта и му разчиства пътя; 2. да подготви публиката да оцени тоя талант, без претенцията обаче за папска непогрешимост“. Критикът трябва да има дарба да разбира „чуждите художествени индивидуалности, с правилно схващане за социалните истинки и интереси и с широко знание на цялата всемирна литературна еволюция“, да има дълбоко историческо схващане за естетическите проблеми, да изтъква хубостите на дадено произведение, а грешките да посочва не със злоба, а със симпатия към истинския, безусловно искрения талант. (Вж. Ив. Д. Шишманов, Задачи на литературната критика от психосоциологично гледище, сп. „Българска мисъл“, 1925, кн. 1). В така формулираните от Шишманов задачи на литературната критика не е трудно да се открие известно влияние както на буржоазните социолози, особено на Тен, така и на Плеханов. Тъй както общественото развитие — разсъждава Шишманов — не може да се

измени в една или друга посока от желанието на една или друга личност, така и критикът не може да измени обективното съдържание на литературата и затова думата „трябва“ не бива да се прилага към изкуството. Задачата на критика се изчерпва щом посочи зависимостта между литературното произведение и историческата действителност. Подобни схващания очевидно изпразват твърде много от съдържание литературната критика. Несъмнено е, че критикът не може да насочи литературата по един или друг път, ако за това не съществуват обективни условия и субективни предпоставки, но при тяхното наличие, критикът може и трябва да насочва писателя към правдиво и задълбочено изобразяване на онези явления от действителността, които спомагат за прогресивното ѝ изменение.

В конкретната си практика обаче Шишманов преодолява някои от своите обективистични социологични схващания и фактически застава на страната на онази критика, която не само „обяснява“, но и критикува, насочва; бори се срещу привържениците на теорията за „чистото изкуство“, застъпва се за изкуство „нравствено-тенденциозно“, изтъква, че „едно произведение е толкова по-ценно, толкова по-трайно, колкото тенденцията, преследвана от него, е по-висока, по-благородна, по-общочовешка“. „Най-святата задача на всяко изкуство е евидемоническата, човешкият прогрес и щастие — пише Шишманов, в статията си „Тенденциозно изкуство или изкуство за себе си“. Голямата идейно-художествена сила на творчеството на великите писатели се дължи на това, че те са станали изразители на онези стремежи и идеи, които вълнуват хората, които идват като реакция срещу стария ред, спъващ общественото развитие. Няма истински велик художник, който да прокарва реакционна тенденциозност, да възпява „най-ниските, най-мръсните тенденции“. Шишманов се застъпва за литература, която да отразява живота на народа, неговото минало, настояще, да чертае перспективите на бъдещето, която да възпява хуманни идеи, да служи на прогреса и свободата. Затова именно той цени така високо реалистичните Вазови произведения като „Епопея на забравените“, „Хъшове“, „Под игото“ и другите му демократични и хуманистични творби. „Аз и днес, както и вчера, и преди година, и преди десетки години — ценя у тебе най-силният изразител на българската народна душа в художествената литература“ — пише Шишманов на народния поет в писмото си от 2. I. 1909 година. Главното достойнство на драмата „Хъшове“ критикът съглежда в правдивото отразяване на народния живот, на „обществото с неговите пороци, добри и лоши качества, неговите вкусове и наклонности“. От писателя Шишманов изисква да се съобразява с развитието на публиката „за която той главно пише, иначе трудът му може да остане неразбран“. А когато по време на Първата империалистическа война, поетът се отклонява от реализма и започва да пише шовинистични произведения, критикът го съветва да се откаже от „зоологическия патриотизъм“, да остане верен на хуманистичното начало в изкуството. Ценейки преди всичко социално-действителната поезия, критикът-хуманист препоръчва на увенчания народен поет да нагласи лирата си, подобно на Юго, „и за други акорди по-общочовешки — за всемирна любов, за братство и хуманност“, да докаже с новите произведения, че умее да страда с унижените и оскърбените, „че твоето сърце е чувствително за тяхната мизерия и техните болки, че певецът на „Не се гаси туй що не гасне“, не може да не благоговее и пред труда на индустриалния работник. . . До сега ти си бил предимно нацио-

нален поет. Аз се надявам да те видя още и певец на общочовешките идеали и копнежи“ — пише Шишманов в писмото си от 24. X. 1920 година. Подобни съвети той отправя и към Яворов. Когато авторът на „Градушка“ и „Нанивата“, на „Арменци“ се увлича по символистичната поезика и пише „Безсъници“ и „Прозрения“, Шишманов изразява тревогата си от новото поетическо верую, което възприема талантливия поет, съветва го да остане „верен на себе си“, да изразява „реалността“, с която „импресионизмът и навееяното Ви декадентство не могат да другаруват“, очаква от поета „с хубавия си талант“ да създаде „не само естетични, но и социални ценности. . . Вие владеете българския език с една виртуозност, каквато не подозирах да се постигне в толкова кратко време. Употребете това мощно оръжие и за общото културно повдигане на масите, за тържеството на ония идеали, за които и един Ботев загина“. Песимистичният тон — пронизващ стихосбирката „Безсъници“ се дължи, според Шишманов, на мрачната действителност, сред която поетът е бил принуден да живее. „Защото при всички си оптимизъм, погнусен съм до дън душа от много неща у нас. Как няма да се отрази жестоката действителност върху едно чувствително и любящо поетско сърце“ — пише Шишманов на поета. Българският учен изразява отрицателното си отношение към декадентството, подчертава, че времената и интересите на нашия народ изискват поезия, „която би си поставила по-близки обществени цели“. Привикнал да търси обяснение на всяко литературно произведение главно в обществената действителност, Шишманов и тук съзира корените на идейно-творческата криза на Яворов в „жестоката обществена действителност“ у нас по това време. Стойността на тези съвети и преценки изпъкват с цялата си значимост, ако се вземе предвид и обстоятелството, че по същото време Б. Пенев заявява, че с никакви „обществени условия в България“ не може да се обяснят нито „Безсъници“, нито „Прозрения“ или „Царици на нощта“; съветва поета „да се слее напълно с духовната стихия на своето същество и да създаде от нея една по-завършена мистична мисъл“. (Вж. История на българската литература, т. I, стр. 103—104; Основни черти на днешната ни литература, посоч, съч., стр. 247).

Колкото и високо да цени художествения талант на Вазов, Шишманов не се бои да му отправи остри критически бележки, когато поетът създава неудачни произведения, каквото е драмата „Престолът“ — изпълнена с консервативен романтизъм, с исторически несъобразни и психологически немотивирани образи, с мистични сцени, написана на лош език, — както сочи в писмото си от 6. IX. 1921 година.

За широтата, с която Шишманов пристъпва към изучаване на литературните явления, за усилията му да разкрие обективно-реалните и индивидуално-психологическите предпоставки на художественото творчество, да надзърне и разгадае и най-скритите страни на творческия процес е особено показателен начинът, по който той се заема да осветли жизнения и творчески път на Вазов. Следвайки своя психосоциологичен метод, школуваният критик прави не само обстойни социологични и биографски проучвания, но и чрез лични беседи, психологически наблюдения, чрез умело водена анкета и непринудени творчески разговори иска да узнае и онова, което от никакъв документ не може да се вземе: да разбере генезиса на дадено произведение, прототиповете на героите, идейно-художествения замисъл на писателя, изворите на творчески импулси, как гледа поетът на своите творби и т. н. Оставеният ни богат материал по всички тези въпроси, събран в недовършената книга, — Иван Ва-

зов, спомени и документи — въвежда читателя, по думите на Георги Бакалов, в „светая светих“ на поета.

Не може да има никакво съмнение, че десетилетната творческа дружба между народния поет и видния учен има за основа и близостта на литературно-естетическите им разбирания. Подобно на Вазов и Шишманов не споделя индивидуалистичните и символистични канони, застъпва се за литература, наситена с патриотични, социални, хуманистични идеи. „Прекрасно се разбирахме — признава Шишманов. — Нашите естетически възгледи напълно се покриват, нашите мнения за литературните ни сили и произведения се съгласяват“.

Сродил се така отблизо с идейно-художествените богатства на Вазовото творчество, Шишманов го защитава със страст от нападките на хората от кръга „Мисъл“, бунтува се срещу онези, които искат да натрапят поезия, откъсната от живота, чужда на социалните проблеми. Той е дълбоко уверен, че модните модернистични веяния скоро ще отшумят и новите поколения отново ще се върнат към Вазовия реализъм.

Прозрял някои от тенденциите на историческото развитие, той заявява, че с демократизацията на обществото, поезията няма да се опошли, както мислели привържениците на теорията за „божествения“ произход на изкуството. Поезия, според Шишманов, има навред, стига само да се намери талант, който да я открие. „Поезията не е само във величието на природата и нейните феномени, в бурите и талазите, тя не живее само в палатите и сърцата на избраните класи. . . Тя живее често и в най-мизерната колиба, във фабричните заводи, в дълбоките рудници“. Поезията — подчертава критикът — ще върви в съгласие с общественото развитие, ще отразява новите задачи и тенденции на времето. „Защо да не вярваме, че и плебейството (демокрацията) ще има един ден своя златен век в литературата. . . Какво означават многобройните тенденциозни драми из живота на работника. . . Какво означават социалните романи, в които се описват борбите в бойното поле на труда, трогателните съдбини на унижените и оскърбените или се величаят рицарите на труда? Не е ли явно, че както в XVIII век литературата е носителка на буржоазни идеи, както в тоя век тя заема своето мощно оръжие на третото съсловие и поддържа неговите справедливи рекламации, тъй тя, в най-ново време, става тръбачка на бурните искания на плебейството, което по същите мотиви като буржоазията иска да се еманципира?“

Разбира се, литературно-историческата и критическата дейност на Иван Шишманов е изпълнена с немалко противоречия, идеалистически отклонения, обективистки съждения. Понякога той схваща механистично действието на обществените закономерности върху идейната насоченост в литературното произведение, изпада в прекомерно социологизуване, смята, че няма общовалидни естетически принципи, че всяко изкуство изразявало по своему някаква истина, че литературата не трябва да служи на временни цели и интереси, търси да намери историческо оправдание и на най-формалистичните естетически теории и т. н. И ако при домогва до много повече верни преценки и съждения, то когато говори за националната ни литература, материалистическите моменти намаляват.

Множеството материалистични елементи в литературно-естетическите възгледи на Шишманов идват от нашето демократично наследство, от въздействието на обществените условия у нас, от безспорното влияние на материалистическата естетическа мисъл — в лицето на различ-

ните нейни представители, от добросъвестното проучване и следване логиката на историко-литературния материал. С тези си положителни страни именно той се издига като виден представител на демократичната линия в развитието на нашата литературна наука, история и критика.

*
J

Като учен Иван Шишманов работи с широк размах, с неизчерпаема енергия. Научните занимания съставят смисъла и съдържанието на целия му живот. На тях той гледа като на средство за разкриване на истината, като на фактор, който съдействува за идейното и нравствено издигане на човека. Макар да получава висше образование в друга научна област и като професор в университета чете лекции по история на западноевропейски литератури, своята научно-изследователска дейност той насочва към българистиката, към проблемите на етнографията и фолклора, към въпросите на българското национално възраждане, към нашето културно наследство. По това време, когато българската наука прави първите си стъпки, когато тези въпроси са били едва докоснати от изследвачите, той счита за свой граждански и патриотичен дълг да се посвети на тяхното изследване, съзнавайки, че това ще допринесе и за укрепване на националното съзнание у народа. Трябва да се прибави още, че младият учен подхваща онези проблеми, които са били най-малко засегнати, онези въпроси, за чието осветляване е трябвало да се извърши огромна пионерска работа.

Първият научно-изследователски труд на Шишманов е бележитата му студия „Значение и задачи на нашата етнография“ (1889). Печатана в първия том на основания и редактиран от самия Шишманов „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, тази студия определя не само характера на сборника — изиграл такава огромна роля за развитието на нашата национална наука, — но се явява и програма за цялостно издирване и проучване на българското народно творчество.

На народното творчество младият учен гледа не само като на свидетелство за живота, бита, културата на народа в миналото, но и като на художествена школа за българските писатели. От сродяването на писателите с поетичните богатства на народа Шишманов очаква „една регенерация на нашата книжнина, която няма да произведе нищо оригинално“, ако писателите не отразяват народния живот, а „пият и смучат само от чужди извори“.

Интересът на Шишманов към народното творчество продължава почти през целия му живот. В резултат на дългогодишни системни занимания явяват се множество трудове, които представят истински влог в нашата етнографска и фолклорна наука. (Вж. подробния опис на трудовете му по тези въпроси в Сборника в чест на Шишманов, 1920).

Днес, разбира се, много от тези трудове търпят критика в теоретично и методологично отношение. Макар нашият изследвач да е скептик по отношение на всички тогавашни теории, които са искали да обясняват и тълкуват народното творчество, заявяйки, че теоретичните въпроси в тази област трябва тепърва да се разработват, върху него несъмнено са влияели и „миграционната теория“, и немските идеалистично-романтични теории, и историческата школа на руската фолклористика и компаративистките възгледи на Веселовски. Въпреки това обаче Шишмано-

вите студии върху народното творчество представляват най-сериозните опити до тогава за научно разглеждане на сложните проблеми на българското народно творчество. Днешната фолклористика, за съжаление, още не е проучила задълбочено постиженията на Шишманов в тази област, за да ги използва и тласне по-нататък. Последните съветски изследвания доказват, че сравнително-историческият метод в областта на народното творчество — метод, използван широко от Шишманов, не може да се отрича изцяло, че в него има редица ценни страни, които и днешната наука не може да пренебрегне.

Наред с научните си изследвания Шишманов върши и огромна организационна дейност за събиране и опазване паметниците на народния творчески гений. Той организира широка мрежа от събирачи на народни песни и етнографски материали, основава „народонаучни дружества“ в цялата страна, цели 18 години със завидна упоритост редактира „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, „с дълбокото съзнание, че върши полезна работа за своето обожавано отечество“.

Дейността на Шишманов по изучаване и събиране на народното творчество изиграва особено положителна роля по онова време, когато под влияние на някои модернистични веения, на хората от народа се гледа с пренебрежение, считат се за неспособни да създадат нещо ценно в областта на културата. Шишманов иска да даде отпор срещу тези буржоазно-декадентски схващания, а от друга страна да приближи българската литература към живота на народа, да обогати литературния език със словното богатство на фолклора. На заниманията си с народното творчество българският учен гледа като на свое дълбоко призвание, като на свой граждански дълг. На обвиненията на д-р Кръстев, че се е насочил към една неблагоприятна област, че се занимава с „унизителна“ работа, че подобни занимания подобават на хора с ограничени възможности, Шишманов остро реагира и пише на „изтънчения“ естет: „Аз правя една полезна, една много важна работа, която ще се оцени от грядущите поколения. Аз го върша със същото възхищение, с което ти пишеш своите критики. И не мисли, че това е мода у мене... Това, което ти се чини заблуждение, каприз, произтича от най-дълбоката основа на моята натура, натура, напита с любов към всички тъмни проблеми на миналото — и на бъдещето. Аз търся изворите на нещата — това е за мене душа и свят. Да кроя на основание на ясно познатото минало — планове за бъдещето, това е за мен божествено наслаждение. При такова философско настроение на моя дух — аз трябваше да стана метафизик, ако не притежавах една силна доза български практически разум и ако баща ми не беше влял в душата ми един цял океан от любов към моето Отечество. Това ме накара да стана фолклорист, етнограф, да посветя живота на изучаването на моя народ, на моята страна, с цел да мога да зърна поне отдалеч най-добрата насока, по която трябва да върви нейното развитие. И аз работя тук с душа и жар“. Писмото Шишманов завършва, като подчертава, че няма намерение да се отказва от тези си занимания, че добре разбира стойността на това, което върши.

★

От патриотични подбуди Шишманов се води при изследване и на възрожденската епоха. Проблемите на националното ни възраждане го интересуват не само като културен историк, но и като гражданин-патриот, който иска да разкрие и посочи идейното и нравствено величие на епо-

хата, на дейците възрожденци, да учи и възпитава новите поколения в патриотизъм, демократизъм и хуманизъм. Плод на такова съзнание са редицата студии за Паисий, Неофит Рилски, Н. Бозвели, Фотинов, братя Миладинови, Венелин, Априлов, Раковски, както и много други изследвания върху по-обща или по-специални въпроси от тази епоха. Шишманов е един от първите наши учени, който с голяма ерудиция, с истинска научна страст, грижливо и търпеливо прави дейтайлни архивни издирвания, всестранно проучва всеки факт, всяко събитие, поставя на широка историческа основа тълкуването и обяснението на конкретния материал.

Към проблемите на българското възраждане той пристъпва не толкова като литературен историк, колкото като културен историк, затова и трудовете му в тази област разкриват повече неговите общоисторически и методологически позиции, не засягат литературно-естетически проблеми.

Онова, което прави най-силно впечатление, когато човек преглежда обемистите Шишманови студии, посветени на Възраждането, то е богатството на привлечения документален материал. Преди да се пристъпи към по-цялостни изводи и обобщения, той смята за необходимо да се издирят и анализират съществуващите архивни и други материали, да се направят конкретни проучвания на отделни факти и събития, да се погледне от всички страни на даденото историческо явление. „Това във всеки случай е по-полезно, отколкото да се съставят цялостни, божем увлекателни, но фантастични жизнеописания“ — подчертава Шишманов в предговора към „Нови студии из областта на българското възраждане“ (1926). Чужд на всяко предубеждение, той разглежда търпеливо и грижливо всеки документ, рови се из нашите и чужди архиви, разчита и преписва безброй писма, дневници, ръкописи, съпоставя и сравнява, за да дойде до научната истина, да определи мястото, ролята и значението на всеки деец в общото историческо развитие на епохата. Широките му познания и верен научен поглед му дават възможност да се отнася критически към писаното преди него. При всички случаи той прави анкети, разпитва, настоява да се събират всякакъв род свидетелства за българските възрожденци, „които извлякоха народа от невежество и неволя“. (Вж. Нещо за нашите ветерани, „Денница“, 1890 г.).

Големият български учен схваща Възраждането като социално-икономически процес. На класовата диференциация на българското общество, на зараждането на буржоазията, на подема на занаятчийството и търговското съсловие, на общото икономическо развитие той отдава голямо значение за пробуждане на национално съзнание. Нееднократно подчертава, че общественото развитие не зависи от волята на едни или други личности, от техните идеи, а от икономическите отношения, че „с изменение на икономическите и обществените условия, с възникването на нови класови интереси необходимо възникват нови идеи, нови морални понятия, нови художествени начала...“ За социално-икономическия характер на Възраждането се изказва на много места в трудовете си и по различни поводи. (Вж. студиите му „Паисий и неговата епоха“, сп. БАН, кн. VIII, 1914; Студии из областта на българското възраждане, Сб. БАН кн. IV, 1916; Към обнова, сп., „Свободно мнение“, № 8, 1913 и др.). Ако обаче по въпроса за причините на Възраждането Шишманов застава на сравнително материалистически позиции, то когато се опитва да определи движещите сили на тази епоха, ролята и целите на отделните класи и прожещите сили на тази епоха, ролята и целите на отделните предпоставки за слоеви в националната борба, значението на отделните предпоставки за

пробуждане на национално съзнание у българите той изпада в редица противоречия, минава към идеалистичната историография (вж. Увод в Историята на българското възраждане, в сб. „България 1000 години (927—1927)“, 1930, стр. 279, 319; Нещо за нашите ветерани, сп. „Денница“ (1890).

За Шишманов борбата за църковна независимост, за национална просвета и книжнина е етап към национално-революционното движение и следователно еднакви заслуги имат дейците от тези два етапа. Той недооценява различията на двете идейно-политически линии в българското възраждане, наклонен е да смята нашия народ в епохата на Възраждането като нещо хомогенно по отношение на осъществяване на национално освободителните задачи. Оттук и противоречивите и неверни съждения, които изказва за периодите в българското възраждане, за границата между „духовното“ и „политическо“ възраждане, за началото на новата българска литература и т. н.

В изследванията си Шишманов се домогва до редица верни наблюдения върху обществения и културен живот на епохата. Схващайки общественото развитие като социално-икономически процес, той предупреждава, че е неправилно да се „преувеличава ролята на отделните личности в историята и да се умаловажава участието на народа взет изцяло“. Поради това именно той не счита Паисий за „първоизточник“, „инициатор“ на българското възраждане. Ролята му се състои в това, че е прозрял по-рано от другите бъдещото развитие, почувствувал е своя национален дълг, със страстния си темперамент, с мощното си въображение, с непоколебимия си оптимизъм и вяра в народа ускорява обновителния обществен процес. (Вж. Паисий и неговата епоха, посоч. съч., стр. 11—12). От такива именно разбирания Шишманов излиза, когато разглежда живота и дейността на българските възрожденци от Паисий до Раковски, когато определя значението на всеки един от тях за националното възраждане. Нашият учен разбира, че в историческите процеси, наред с големите, изтъкнати личности, значение имат и по-скромните труженици, които със своята преданост към народното дело, със своята пионерска проветна и книжовна работа спомагат за общия национален подем.

Шишманов долавя социалната насоченост на национално-освободителната борба, подчертава, че българските революционери са се борили не само за освобождението на България, а и „за тържеството на общочовешката правда“. Според него Раковски е „истински идеолог на българската революция“, „Ботев е не само политически, но социален революционер“, и затова е спечелил сърцата на всички прогресивни хора; Левски е „най-кристалният, идеалният български революционер“, чийто подвиг трябва да буди гордост у всеки патриот; идеите на тези велики български синове ще живеят вечно и ще вдъхват вяра в тържеството на правдата и свободата. Ревностният изследвач смята за „особено важно да се докажат връзките на нашите революционери с представителите на радикалната руска обществена мисъл“; насърчава Георги Бакалов в почина му да изследва на широко идеологията на Ботев и влиянието, което е търпял от руските революционери от 60-те години.

Особено внимание нашият учен отделя, за да установи в каква степен и насока са въздействували чуждата книжнина, културна и политическа мисъл върху националното ни възраждане. Свикнал да разглежда всяко явление в неговата сложна взаимообусловеност и взаимовръзка, той открива немалко елементи, дошли у нас от страна на съседите ни гърци

и сърби, пръв научно обосновано доказва благотворното въздействие на руската култура и книжнина. Без да подценява самобитността на българската национална култура, той е дълбоко убеден, че тя не е могла да се развива независимо от културата на другите народи, особено от културата на великия руски народ — поради общественно-историческата, племенна и езикова общност между двата славянски народа.

Трудовете на Шишманов върху българското възраждане са ценни преди всичко с богатата си документация, с редицата материалистически съждения при обяснение на историческия процес, с осветляването на отделни въпроси от живота и дейността на възрожденските книжовници. Заедно с това обаче, именно в тези трудове се проявяват противоречията на неговия мироглед, слабостите на методологията му. Тези недостатъци изпъкват особено, когато нашият учен се опитва от конкретните изследвания да мине към теоретични обобщения, към характеристика на обществените сили на епохата. Но и такива, каквито са, трудовете на Шишманов стоят на много по-високо научно ниво, в сравнение със създаденото по-късно от буржоазната наука в тази област.

*

Проф. Иван Шишманов не е от онези учени, които живеят само сред книгите, които изцяло са погълнати от миналото, без никакво отношение към съвременните проблеми, към актуалните въпроси на литературата и на изкуството въобще. Макар в трудовете си да засяга главно културно-историческото ни минало, видният български учен има най-непосредствено отношение и към съвременния литературен живот. Дори и когато се рови из далечното минало, той умее да актуализира историческия материал, да премине незабелязано към въпроси от съвременната действителност, да вплете в едно минало и настояще, да вземе отношение към въпросите на деня. Известно е, че специални изследвания върху следо-освободенската литература Шишманов не ни е оставил, едва ли обаче има друг български учен от онова време, който с такава голяма любов, преданост и постоянство да се е инересесувал от всяка литературна проява, да е следил от най-близко текущия литературен живот. Той съзнава какво неизмеримо значение за общия напредък на народа има хуманитарната книжнина. И ако отдава толкова сили, за да разкрие ценностите от миналото, колко повече той заляга, за да могат живите писатели да творят така, че да принесат най-голяма полза за културното, естетическо, нравствено възпитание на новите поколения. С такова съзнание именно той поддържа дружески, творчески връзки с почти всички тогавашни наши писатели, с хората на изкуството. С огромната си литературна и общокултурна ерудиция, с демократичните си възгледи за стойност на културните ценности, българският учен спечелва уважението и симпатиите на тогавашната ни интелигенция, на хората на творческата мисъл. Почти всички хора на перото от онова време са виждали у Шишманов човека, който добре разбира техните творчески търсения, съчувства на техните нужди и стремежи. Търсен непрекъснато за съвет и подкрепа, възторженият ценител на духовните ценности с готовност отговаря на писма и запитвания, подпомага, съветва и поощрява, бори се за създаване на условия, за да могат да разкрият напълно дарованията си писатели и поети, приканва ги към упорит труд в името на напредъка и доброто на отечеството, на човечеството. В резултат на това широко общуване с хората на литературната мисъл, днес ние притежаваме една богата сбирка от писма и документи, които разкриват важни страни от тогаваш-

ния литературен живот, съдържат много сведения за живота и творчеството на писателите, в които са изказани интересни преценки и мнения върху някои литературни явления. Тези материали подсказват тогавашната литературна атмосфера, тежките условия при които са живеели и работили хората на художественото слово. И Вазов, и М. Георгиев, и П. П. Славейков, и Ц. Гинчев, и Блъсков, и Величков, и Алеко, и Яворов, и Михайловски, и Страшимиров, и Елин Пелин, и Кирил Христов, и Йовков, и Г. Бакалов, и Л. Стоянов и още много хора на перото, от различни поколения и с различни разбирания, са скъпели мнението на Шишманов, търсели са неговата подкрепа, неговия съвет, неговите насърчителни слова. Общото, което се долавя от оставената ни в наследство богата кореспонденция, е, че ученият литератор се отнася с голямо уважение към труда на писателите, нарича ги „духовни водачи на народа“, приканва ги да утвърждават у хората вяра в прогреса, в хубавото, любов към свободата, към човешката култура, да се учат от богатата съкровищница на народното творчество. „Общата история на литературата показва — пише Шишманов — че европейските книжнини са се разцъфтяли най-разкошно именно, когато гениалните писатели са черпили от народната почва. Нека ни послужи за пример развитието на руската литература от Пушкин насам. . . Писателите ако обичат народа си. . . нека вземат пример от Раковски, Ботев, Каравелов. Областта им е народният живот. Народните творби са богат рудник на идейни художествени ценности, колко нещо може да се извлече от тях за един бъдещ книжовен реализъм“ — заявява нашият учен още през 90-те години.

Тогава, когато д-р Кръстев критикуваше реалистичното Вазово творчество, за да възвеличи най-слабите индивидуалистични творби на Пенчо Славейков, когато съветваше Яворов да изостави социалната тематика, когато в същото време Б. Пенев критикуваше Алеко Константинов от позициите на формалната естетика, а на Елин Пелин отричаше всякакъв художествен талант, Шишманов се отнася най-положително към творчеството на тези големи майстори на българската реалистична литература. И затова така правдиво звучат думите на Елин Пелин по случай юбилея на видния български учен: „Вашето сърце всякога е било тъй близко до българския писател, Вашето име, Вашият авторитет, Вашето бодро слово и младенчески жар, винаги са го подкрепяли, насърчавали, давали са вяра, криле на толкова млади таланти“.

За да се почувствува идейният свят на големия учен, не може да не бъдат отбелязани поне някои негови разбирания за смисъл и значение на просветата и културата, отношението му към някои основни проблеми на общественно-историческото ни развитие.

Неоспорими са Шишмановите заслуги за разширяване и демократизиране на образованието и просветата, за организирането на редица културни институти и учреждения. Като просветен деец той се стреми образованието да проникне и в най-отдалечената селска колиба, просветата „да не бъде само привилегия на заможните обществени класи“, критикува консервативните среди, които под различни предлози ограничавали народното образование, отхвърля теорията за „излишен умствен пролетариат“, настоява училището да възпитава младежта в любов към народа, към човечеството, против всеки национален шовинизъм. Верен на възрожденските идеали, Шишманов се застъпва за широко участие на народа в управлението на страната, за „една плебейска демокрация, в която

масите да играят реална роля, която не признава никакви привилегирова-
вани класи“. Прозрял стихийно тенденциите на бъдещото развитие, бъл-
гарският учен заявява, че „гдето има работничество, гдето има индус-
трия и фабрики, там социализма естествено се заражда — това е уче-
нието на пролетариата“, следователно „и у нас има и ще има почва за
социализъм“ — пише той в едно писмо от 1907 година.

Не един път Шишманов се изказва критически за обществения строй, бунтува се срещу безправиято, срещу корупцията, съчувствува на всички онези, които недоволствуват, които се борят срещу социалните не-
правди. За да се установи демократично управление, трябва, според Шишманов, да се направи всичко за икономическото освобождение на широките народни маси, особено на селския клас. . . . Едно население, което е в ръцете на един или два експлоататорски класа, на хиляди или няколко хиляди ненаситни капиталисти — лихвари, истински кърлежи и пиявици на народното тяло — това население не може да разполага свободно със своите съдбини. . . . Икономическата зависимост, заключава нашият учен-хуманист, води и ще води винаги, и при най-горещите морални проповеди, към политическо външно и вътрешно робство“. (Вж. Ив. Д. Шишманов, Към обнова, сп. „Свободно мнение“, 1913, кн. 8, стр. 4—5). За съжаление от тези верни прозрения Шишманов не може да направи съответни изводи, — че политическото и икономическо освобождение на народните маси е невъзможно в рамките на буржоазния строй, не вижда средствата за премахване на обществените противоречия, прекалено много залага на просветата, на ролята на учителството. Идеалите на Шишманов са идеалите на честния, неподкупен интелегент-патриот, който живее с прогресивните идеали на възрожденската епоха, облъхан е от демократичните идеи на времето, вътрешно се бунтува срещу неправдите в буржоазното общество, понякога стихийно се домогва до диалектико-материалистически концепции, но не може да разбере пътищата и средствата за осъществяване на един по-справедлив ред, за какъвто мечтае. Неговата критика носи много от чертите на народничеството, на общоделците у нас и на социалдемократите на Запад.

При все това, демократичната, културно-просветна платформа на Шишманов не е допадала на реакционните среди. Буржоазната преса остро критикува Шишмановата програма за широко образование, за материална подкрепа на хората на науката и изкуството, за политическа търпимост и т. н.

Искреният патриот се е чувствувал потиснат от заобикалящата го действителност. В писмо до свой приятел Шишманов го съветва да не се отчайва от безучастието на управляващата общественост към народополезни инициативи. „Вършете каквото можете, и търсете награда само в чувството на изпълнен дълг. Такава е нашата горчива съдба — съдбата на всички пионери, повикани да пробиват пътеки през тъмни дебри и тунели, през скални ридове“. Да се служи на народа, на доброто, на хубавото — пише той на приятеля си Ив. Вазов. Той споделя с народния никога не съм бил член на някоя партия, но винаги съм бил готов като тебе — да заложа душата си, за доброто и щастието на цялата нация“ — поет горчивата си мъка от нерадостната българска действителност, дълбоко в душата си се бунтува, но протестът му не излиза от рамките на едно пасивно негодувание. Тук се крие и трагедията на честния демок-

рат-хуманист, който не може да намери пътя, водещ към онова хубаво, за което дълбоко в душата си мечтае.

Шишманов дълбоко вярва, че народите могат да живеят в мир и разбирателство, стига само да има взаимно уважение, зачитане на правата един другиму, търпимост на идеите. Той е страстен противник на всеки шовинизъм — „тая грозна язва на народите“, искрен привърженик е на мирното уреждане на международните спорове, настоява за един Балкански съюз като предварително се премахне шовинизма у българите и сърбите, „старата империалистическа идеология на Душана и Симеона“; отношението между двата народа да се определя „от изискванията на новите демократически принципи на свободата, самоопределянето и солидарността“. В навечерието на Първата световна война Шишманов пише на своя приятел: „Живеем с очакване на нещо грозно и катастрофално за България“. Империалистическата война, по неговите думи „е страшен бич за човечеството, когато формени психопати изпъкнаха над повърхността на обществения и политически живот и изявиха претенции да играят ролята на авторитетни водачи на народите“. Когато след войната се разгръща мощно движение за мир, той подкрепя с цялата си душа тази високо хуманна идея, сприятелява се с Р. Ролан, работи за включване на българската интелигенция в дружествата и организациите, които бранят мира и работят за опознаване на народите, за международно културно сътрудничество. В дейността на тези и на редица други научни и културно-просветни дружества Шишманов участва с цялото си хуманно сърце и творчески ентусиазъм, дълбоко убеден в тяхната сила за предотвратяване на войната, за сближаване на хората. Въпреки разклашеното си здраве той отива в далечна Норвегия като делегат на конгреса на Пенклуба, за да изрази и волята на българската прогресивна интелигенция за мир и братство между народите, за международно сътрудничество. В изпълнението на такава благородна мисия е било съдено големият български учен-хуманист, честният патриот Иван Д. Шишманов да склопи очи на 22 юни 1928 година, далеч от своята родина, която толкова много обичаше, и на която служеше с рядка всеотдайност.

★

С огромната си разнообразна дейност Ив. Д. Шишманов се издига като голям учен, вдъхновен културен деец, честен общественик. С възгледите си за обществено устройство, социална справедливост, граждански морал и културен напредък той принадлежи към онази демократично настроена българска интелигенция от края на миналия и началото на сегашния век, която живее с демократичните и хуманистични традиции на българските възрожденци-просветители, с идеализма и утопизма на народниците от 90-те години, с вдъхновената вяра и светъл оптимизъм на писателите-реалисти. Макар и свързан по много линии с буржоазното общество и с общественото си поведение да е служел понякога на интересите на буржоазните управляващи кръгове, по вътрешни убеждения той не споделя морала в капиталистическата действителност, симпатизира на прогресивните обществени среди.

Науката в миналото се е развивала до голяма степен благодарение на такива изследвачи като Шишманов, които макар и стихийно, са били носители на материалистически възгледи по отделни въпроси, не са споделяли принципите на идеалистичните теории. „Но като особена област на разделяне на труда, философията на всяка епоха разполага като пред-

поставка с определен мисловен материал, който ѝ е предаден от нейните предшественици и от който тя изхожда“. (К. Маркс — Ф. Енгелс, Избрани писма, 1952, стр. 480). Тази бележита мисъл на Енгелс, доразвита по-късно от Ленин за характера на пролетарската култура — „пролетарската култура трябва да се яви като закономерно развитие на онези запаси от знания, които човечеството е създало под гнета на капиталистическото общество, на земевладелското общество, на чиновническото общество“ (В. Ленин, Съчинения, т. 31, стр. 283) — трябва да ни бъде като ръководство и при оценяване приноса на Шишманов в областта на литературната история и критика. Конкретно-историческият подход към наследството в областта на науката и културата, задълбоченото проучване на това наследство дават възможност правилно да бъдат оценени качествата и недостатъците на всички онези, които са разработвали проблемите на науката и културата в миналото. Само с такъв подход ще може да се определи мястото на всеки един от тях в развитието на научната мисъл.

Стойността на Шишмановото научно дело изпъква с цялата си значимост, когато се погледне на него с историческа перспектива. Трябва преди всичко да се държи сметка за времето, когато той работи, за липсата на сериозни научни проучвания в областта на литературната история, за трудностите, които е трябвало да преодолява при издирване на фактическия материал. Шишманов е един от първите пионери в нашата наука и е трябвало пръв да разорава непокътнати целини, да издирва и събира материали, да анализира и съпоставя, да преценява и обобщава, за да хвърли светлина върху историята, културата, бита на българския народ. Трябва да не се забравя също така, че той започва своята научна дейност като литературен и културен историк, когато се ширят разни идеалистични, формалистични теории в литературознанието, когато се чувствува обща криза в буржоазната наука. При такава обстановка били са необходими много усилия от страна на Шишманов, за да заеме понякога критическо отношение към буржоазните теории в литературата и изкуството, да потърси опора в материалистическата наука.

Като критикува теоретико-методологическите позиции на Боян Пенев, който търси обяснението на националната ни литература в някакъв „български дух“, „българска психика“ и т. н., Г. Бакалов правдиво забелязва, че от всички наши буржоазни учени единствено Шишманов се домогва до научно разбиране на литературната история. (Г. Бакалов, сп. „Звезда“, г. I, кн. II, стр. 91).

Разбира се, много от методологическите принципи на Шишманов днес са вече остарели. Не с това се изчерпва обаче значението на неговото дело. Шишмановите статии, студии, изследвания с широтата на поставените в тях проблеми навеждат читателя на редица нови неразрешени задачи, подсказват нови въпроси за проучване, насочват към по-нататъшни размишления. Неговите приятелски писма до писатели и поети, хора на изкуството и науката импулсират за по-нататъшна творческа работа, за честно служене на народа, на истината, на прогреса. С искрения си патриотизъм, хуманизъм и демократизъм, с дълбоката си обич към родната земя и култура, с непреклонния си оптимизъм и вяра в творческите сили на народа, с преклонението си пред идейната чистота и нравствен патос на българските възрожденци, с неизмеримата си любов към свободата и човешкия прогрес, към славянската и международна солидарност, с целия си облик като човек, гражданин и учен проф. Ив. Д. Шишманов заслужава нашата почит и признателност.